

Аустријски архитекта Лудвиг Ферстер као писац о византијским и српским црквама

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ

У занимању европских истраживача и научника XIX века за средњовековну уметност запажа се са једне стране везивање пажње само за уметнички развој западне Европе, то значи за романику и готику, а на другој страни стоје проширена посматрања и онога што представља традицију „оријента“, где су, осим античког наслеђа, и слојеви византијске цивилизације. У тражењу скупне слике односа уметности новијег доба према средњовековној, нама на југоистоку континента разумљиво највише радозналости изазивају рана интересовања за ужа етничка подручја. При том се увек чини веома важним померање датума ка почетку XIX века, због чега је долазак у Србију 1844. и објављивање проучавања српске средњовековне архитектуре 1847. године¹ учинило да место и улога Франца Мертенса буду посебно истакнути. Узорном студијом о Мертенсу² упозорено је не само на вредност Мертенсових података самих за себе, већ и на њихов значај за даља укључивања српске средњовековне уметности у програме испитивања европских научника, као што је случај са Францом Куглером и Феликсом Каницом.³ Потребно је истаћи да је за разлику од претходних путника Мертенс први имао као искључиви циљ проучавање архитектонских објеката у „контексту светске историје културе“.⁴ Ти контексти су тада били веома широки, разноврсни и не без стратегијских и политичких састојака и побуда. Није без значаја подсетити на положај Грчке која је, поставши 1830. године аутономна краљевина под патронатом минхенског трона Вителсбаха, непосредно била укључена у токове немачке односно западноевропске културе, науке и уметности. Национални програми и идеје обновљене грчке државности природно су упућивали на загледање у баштину византијске епохе, посебно у градитељство и сликарство намењене потребама цркве. Присутним странцима, посебно архитектурама, није могла измицати оку и та „византијска“ Грчка. Један од водећих немачких архитеката Лео фон Кленце запажао је 1838. значај само класичне грчке уметности за запад⁵, док је Данац Кристијан Ханзен, у исто време, између 1833. и 1838. године, уносио у своје скиценблокове византијске цркве, на пример, 1834. манастир Дафни.⁶ Ово не бисмо посебно истицали да ускоро у Атину није приспео његов брат Теофил Ханзен, потоњи заступник изражене привржености „византинистици“ и на бечкој Академији као професор њен преносилац и нашим студентима (Ивачковић, Николић).

Проучаваоци Ханзенових архитектонских идеја прате заинтересованост научне Европе за византијску архитектуру, али и њену примену у изградњи нових објеката. Примећено је да је већ 1838. године Минхенац Лудвиг Ланге припремио нацрт за атинску цркву у спомен ослобођења од Турака са византијским елементима, а 1842. на Митрополијској цркви у Атини радили су Едуард Шауберт, браћа Ханзен и Деметриос Цецос.⁷ За приступ пројектовању објеката са византијском морфологијом неопходна су била и предзнања, па у потрази за њима опет се стиже до важне улоге немачких архитеката. Аустријанац Ф. Штауферт, од 1835. до 1843. године државни архитекта у Атини, сабрао је своје материјале и објављивао их почев од 1850. године, с тим што је још 1844. године разматрао положај Атине и актуелно стање архитектуре у Грчкој.⁸ Ханзенови монографи истичу да је први немачки научни рад о проблемима византијске архитектуре потекао од Карла Шназеа 1868. године⁹, други упозоравају колико су у томе предњачили Французи Кушо, књитом о византијским црквама, и Дидрон преводом сликарског приручника за хришћанску иконографију.¹⁰

У бици за редослед и првенство у истраживањима и тумачењу византијске уметности Мертенсово место остаје специфично, као што не треба губити из вида правременост укључивања и нашег Димитрија Аврамовића са истраживањем старина Свете Горе и Хиланда-

¹ F. Mertens, *Etwas vther Serbien*, Berliner Taschen-Kalender, 1847.

² С. Богдановић, *Франц Мертенс и српска средњовековна архитектура*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15, Нови Сад 1978, 207—228.

³ F. Kugler, *Geschichte der Baukunst* II, Stuttgart 1859, 543—545 (наведено према С. Богдановић)

⁴ С. Богдановић, *нав. дело*, 217.

⁵ L. v. Klenze, *Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland*, Berlin 1839, 420.

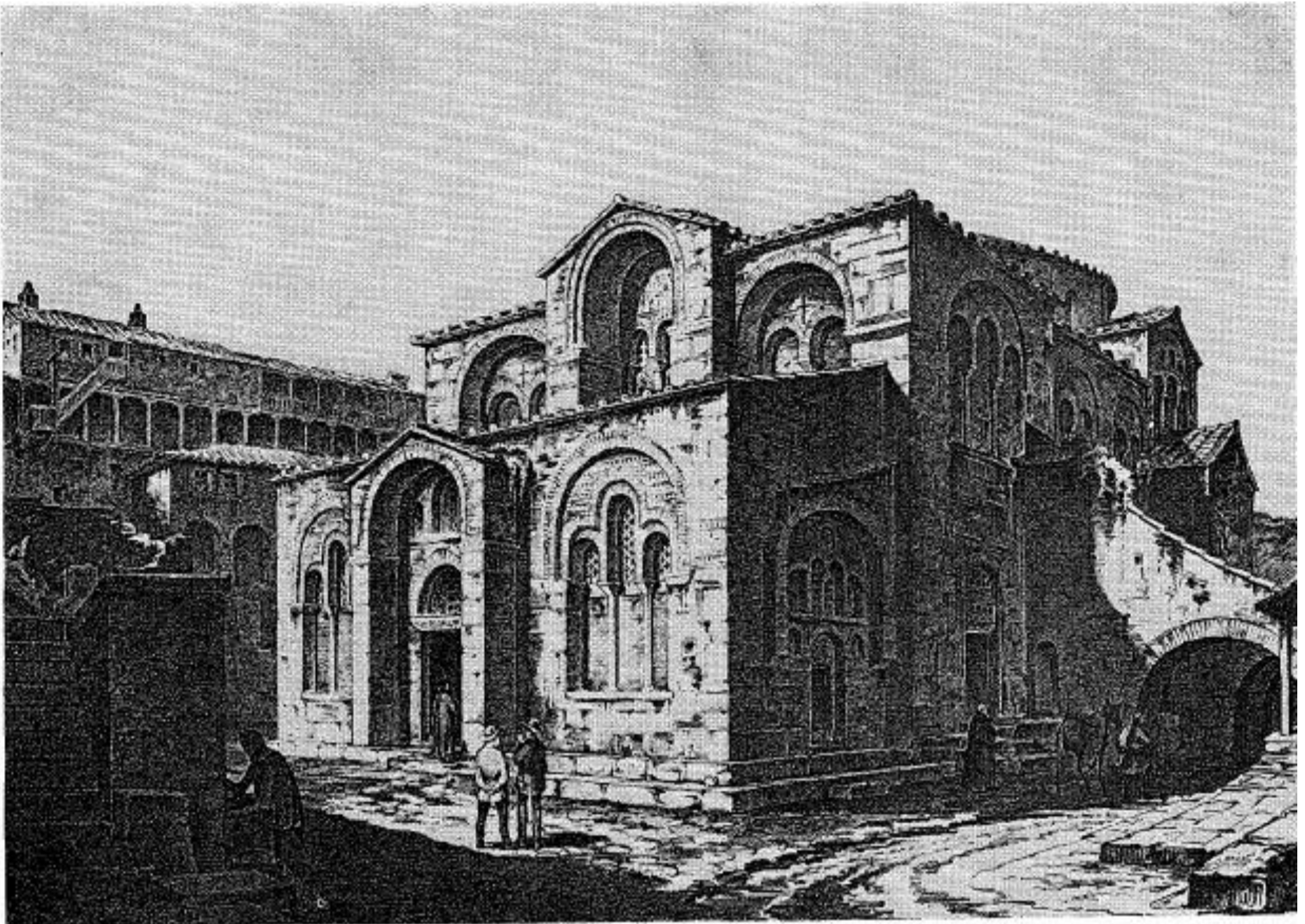
⁶ V. Villadsen, *Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19 Jhd.*, Hafnia 1978, 49.

⁷ R. Wagner-Rieger — M. Reissberger, *Theophil von Hansen*, Wiesbaden 1980, 19.

⁸ F. Satuffert, *Die Anlage von Athen und der jetzige Zustand der Baukunst in Griechenland*, Ephemeriden, Beilage zur Allgemeine Bauzeitung 1, Wien 1844.

⁹ C. Schnaase, *Zur Würdigung der byzantinischen Kunst*, Zeitschrift für bildende Kunst 3, Wien 1868.

¹⁰ Couchaud, *Choix d'églises byzantines*, Paris 1842; A. Didron, *Manual d'iconographie chretienne*, Paris 1845.

Сл. 1. Илустрација из *Allgemeine Bauzeitung*-а

Fig. 1. Illustration *Allgemeine Bauzeitung*-а

ра,¹¹ у време када су тамо руски истраживачи, Григорович и Успенски. У овом часу хтели бисмо да усмеримо пажњу на једног, чини се до сада нама неоткривеног проучаваоца „архитектуре цркава и манастира на Оријенту“, на бечког архитекту Лудвига Ферстера.¹² При томе нас могу занимати његова личност и делатност, затим *Allgemeine Bauzeitung* где је његов чланак објављен 1857. године, с тим што је он покретач и носилац издавања часописа, а понајвише сам текст и његови делови који се односе на наше крајеве.

Ферстер је као градитељ дао печат „романтичном историзму“ у аустријској архитектури средине XIX века, чији су млађи сарадници Теофил Ханзен и Хајнрих Ферстел били доследни настављачи таквог концепта.¹³ Ханзен је позив за прелазак у Беч добио од Ферстера да би потом из њиховог атељеа потекли пројекти цркава некатоличких конфесија, пре свега на Ханзеновим искуствима и познавању византијске средњовековне архитектуре.¹⁴ У Ферстеровом атељеу је 1852. године била читава „збирка пројеката за капеле, цркве, школе, парохијске зграде, у византијском стилу“.¹⁵ Познаваоци особина византијске уметности и градитељства о коме је реч лако закључују да се у XIX веку под византијском архитектуром

подразумевала једна врста романике, у ствари аплицирање византијских морфолошких елемената на мешавину романичког, шире речено хришћанског градитељства, односно на исламски стил или на „старије и модерне стилове Оријента“.¹⁶ О томе говоре и две Ферстерове црквене грађевине у Бечу, протестантска црква Густава Адолфа (улица Гумпендорф) и синагога (Леополдштат, улица Темпел).¹⁷

¹¹ Д. Аврамовић, *Описаније древности српскиј у Светој (Атонској) Гори*, 1847. и *Света Гора са стране вере, художества и поевстнице*, 1848, в. Д. Медаковић, *Истраживање Хиландара*, Хиландар, Београд 1978, 198.

¹² L. F(örster), *Die Baukunst der Kirchen und Klöster im Orient*, *Allgemeine Bauzeitung* 22, Wien 1857, 343—402.

¹³ Сличност презимена, поготову код српскохрватске транскрипције, може довести до мешања две личности, такође истог доба, Ферстера (1797—1863) и такође архитекте Ферстела (Heinrich Ferstel, 1828—1883), пројектанта неоготичке Votivkirche и Универзитета у Бечу.

¹⁴ S. KronblicherSkacha, *Architektur. Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs 1*, Wien 1984, 493.

¹⁵ R. WagnerRieger, *Wiens Architektur im 19. Jhd.*, Wien 1970, 111.

¹⁶ О томе в. *нав. дело*, 110, 112.

¹⁷ *нав. дело*, 111.

Fig. 45. Hauptkirche auf der Insel Tinos.

Fig. 44. Ekechiadain in Erivan.

Fig. 45. Mery tis Chóres in Konstantinopel.

Fig. 46. Kawnekeres in Athen.

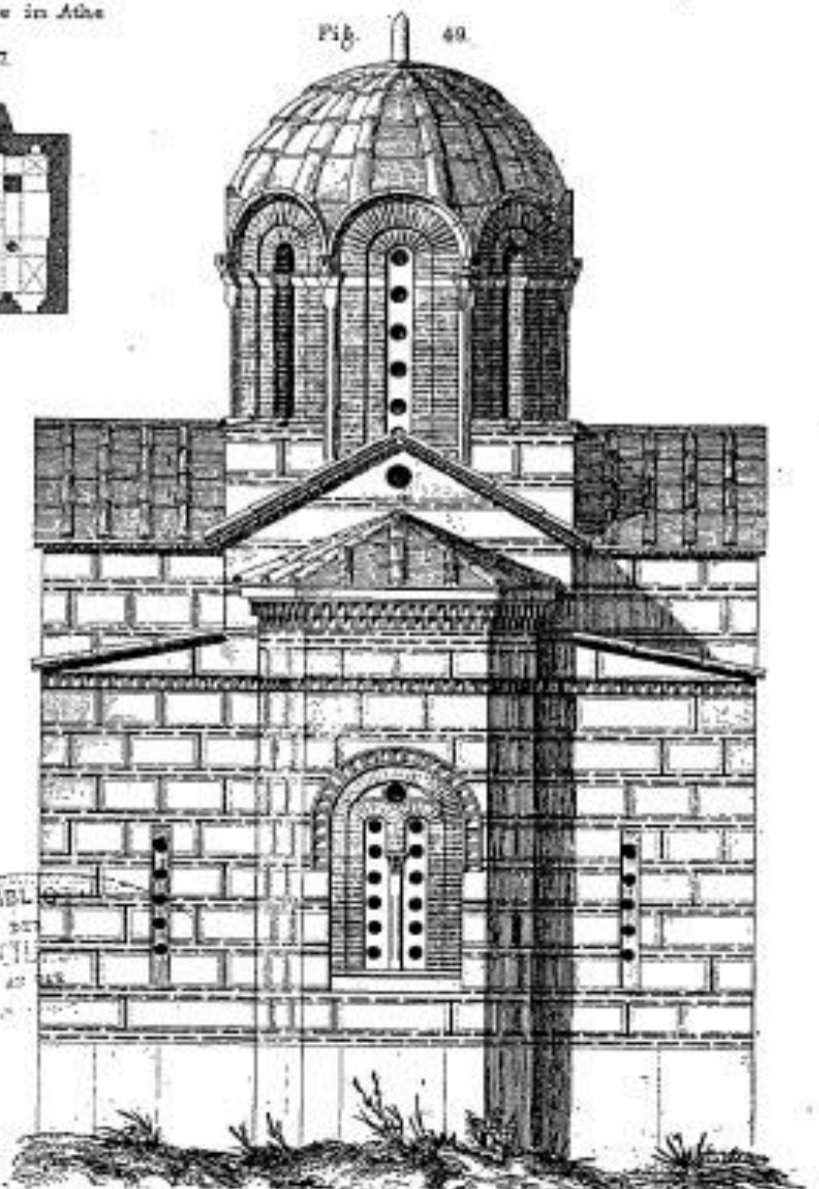
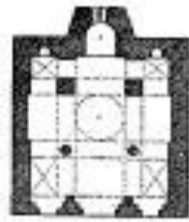
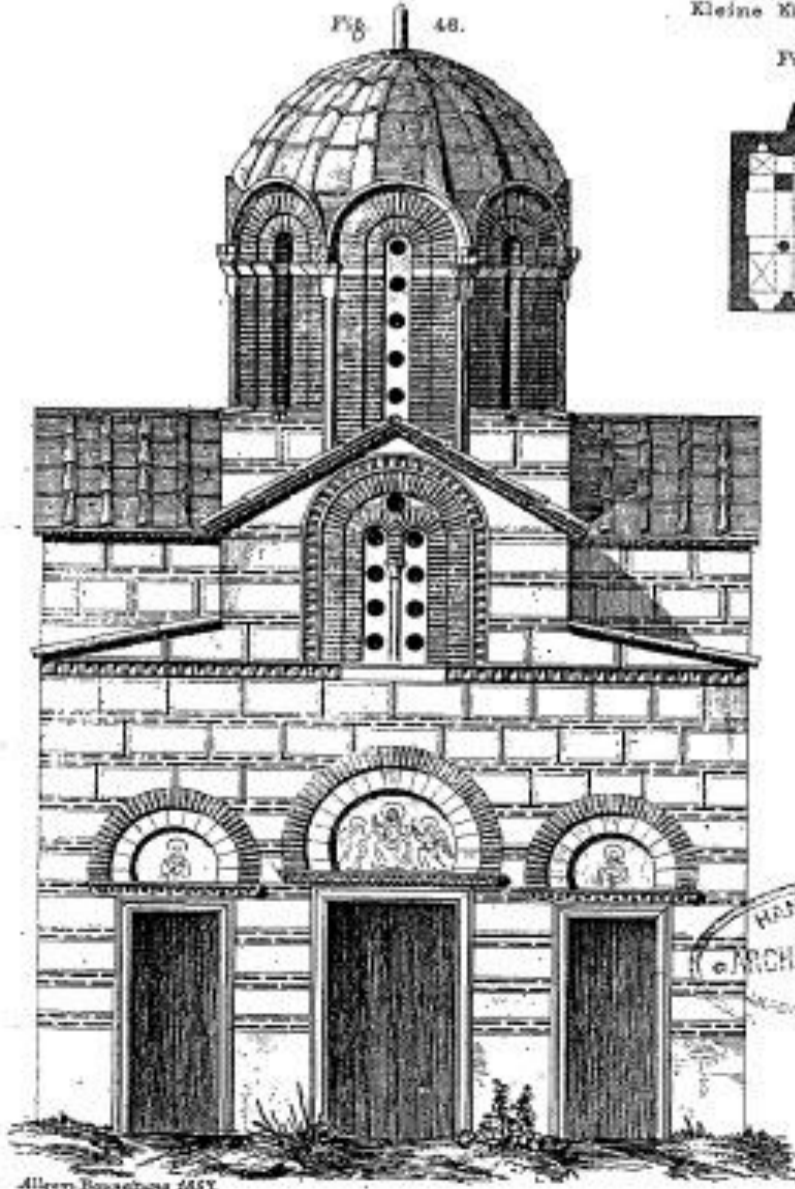

Fig. 48.

Kleine Kirche in Athen

Fig. 47.

Fig. 49.

Сл. 2. Илустрација из Allgemeine Bauzeitung-a

Fig. 2. Illustration Allgemeine Bauzeitung-a

У свему томе Ферстеров *Allgemeine Bauzeitung* имао је улогу изузетног и утицајног информативног језгра. Почео је да излази 1836. године, са свескама у којима су били чланци и додатком албума фолио формата са многобројним пратећим илустрацијама, од краја осамдесетих година претвараних у фотографска клишеа.¹⁸ Тај сликовни део био је често преглед најкарактеристичнијих, најважнијих и најразноврснијих градитељских објеката, у прошлости, оних у градњи или нацртима, колико као драгоцен извор обавештења, толико прилика за прегледање, угледање, преузимање и опонашање. Међу бројним темама од користи за расправе о проучавању и познавању уметности средњег века, посебно оне из сфере византијских утицаја, нижу се чланци о романичким црквама у Француској¹⁹, о византијским црквама у Аквитанији²⁰, о средњовековним црквама византијског стила у Грчкој²¹, о двојној цркви манастира Св. Луке у Грчкој и манастиру Дафни крај Атине од Ферстера²², и тако даље, до већ споменутог Ферстеровог текста о архитектури црква на Оријенту.

Започињући га Ферстер истиче да ниједна институција хришћанске цркве није била у толиком степену предмет контроверзи као монаштво, а предмет расправе није метафизика манастирског живота, већ покушај да се прикажу почеци и напредак хришћанског градитељства. Оно се, пише Ферстер, претворило у једну специјалну уметност монаха, која се с правом може назвати „манастирском уметношћу”. Издвајајући осми век и иконоборство, Ферстер у њима види могући узрок „стилској непокретности” уметности на Оријенту. Следи затим излагање о развоју монаштва као увод у проблеме архитектуре, што, у узајамној вези, диктира места изградње манастира бирана на основу различитих културних, географских и других разлога. У густини манастира Ферстер запажа да се највећи број налази у Епиру и Тесалији, на супрот Бугарској и Тракији где их је сасвим мало, а у Херцеговини и Босни најмање; у Србији и Влашкој, међутим, налази се много „чисто словенских или влашких манастира”. Треба напоменути да је очигледно да Ферстеровом географском сналажењу недостаје тачност, чему се прикључују и нетачни топоними, што би говорило и о томе да подаци нису увек или чак уопште преузимани из аутопсије, бар када се ради о тлу Југославије. Насупрот несигурностима, где су и редослед и распореди потпуно испречетани, стоје позиције чврсто одређене давањем географске дужине и ширине, на пример, за Студеницу и Дечане. Овакве прецизности, неопходне за тадашња не искључиво научноистраживачка, разноврсна интересовања и потребе, нису била за оно време нимало неуобичајена. У сваком случају уливају поверење, а попис објеката чине прихватљивијим.²³

Низање започиње манастирима у Бугарској и Тракији, у Македонији, Тесалији и Епиру. У Црној Гори, наводи Ферстер у свом избору и прегледу, најпознатији су Свети Петар у Цетињу, Острог, Мартинија (?), Морача и Пипари (свакако Пиперска ћелија). Има и других, каже Ферстер, али нису настањени.²⁴ Многи манастири леже у брдима између Пећи, котлине Плав и Рожаја. То су Свети Патријарх Арсеније на путу од Ругова према Пећи преко Бистрице, Свети Никодим и Свети Јероним (?). Први је манастир некадашњих патријараха — објашњава Ферстер. Даље према југозападу налази се манастир Дечани, недалеко од Пећи, као и врло мали манастир Гуруч (свакако Гориоч) северно од Истока; у околини косовске равнице је манастир Грачаница. Понављана исељавања Срба проузроковала су у овом крају да је већина манастира у рушевинама.²⁵

У наставку Ферстер каже да се у јужној Босни налази манастир Стубова светог Ђорђа — Ђурђеви Ступови, југоисточно од Бијелог Поља у долини Лима. У близини је манастир Св. Никола, свакако мисли на Св. Николу Дабарског; један сат од Ташлице (очигледно Таслице, Пљевља) је манастир Светог Тројства, Тројица; ту је и манастир Возућа, додаје Ферстер. У северној Босни налази се само манастир Телих (Telich), код Бербира у Хрватској, где је реч вероватно о манастиру Липље код Теслића.

Српски манастири су, пише Ферстер, Буково, па Зерачин, мисли свакако на ЗањевацЗвездан и Вратна код Неготина; Туман код Голупца; Витовница недалеко од Кочаније (?); Горњак; Раваница код Ђуприје, једна од старих резиденција кнеза Лазара; Света Петка на Мутничкој реци, Неменикушки манастир између Рабачева и Кораћице (?), манастир Вољавча је североисточно од Крагујевца али код Ивањице, Св. Никола у Драчи је северозападно од Крагујевца; Враћевшница на источном подножју брда Штурац у планини Рудник; манастир Каленић је на Калишкој (Каленићкој) реци; следи Љубостиња, северно од Трстеника, Свети Краљ у Студеници, Колилево на извору српске Мораве (могуће да је то Ковиљ испод Јавора), Годовик на притоци Бетиње; манастири у брдима Овчара и Каблара, Св. Јован или Јовања иа левој обали Мораве, Св. Никола, Бучан

¹⁸ Неко време *Allgemeine Bauzeitung* је имао одвојени додаток под насловом *Ephemeriden*.

¹⁹ *Allgemeine Bauzeitung* 1860.

²⁰ ABZ 1859.

²¹ ABZ 1850.

²² ABZ 1853.

²³ L. Förster, *нав. дело*, 347.

²⁴ Следи превод пасуса у коме се побрајају и коментаришу манастири на подручју које нас посебно занима, *нав. дело*, 347.

²⁵ *нав. дело*, 348.

(свакако се мисли на Вујан) и Савинац у дистрикту Рудника; манастир Моравци или Моравац, историјски значајан јер је ту кнез Милош 1815. године подигао народ на устанак, па Боговађа у долини Љиг; Лукарић, Ђелије и Петница у долини Колубаре код Ваљева, Трноша и Јаребице у Јадру на Дубрави; Криваја у дистрикту Шабац, Радовашница, Петковица и Чокешина на падинама Цера. Ферстер затим напомиње да се међу српским манастирима налази велики број разрушених и ненасељених или оних који „просто служе као цркве”. Други имају само једног, највише четири до пет монаха, тако да у ствари у Србији постоји само двадесет два манастира. Једино су Бучан (Вујан) и Савинац обновљени, с тим што Савинац има нову цркву, а Вујан је обнављао 1808. године Милан Обреновић, полубрат кнеза Милоша.

У неком свом редоследу Ферстер је потом набрајао важније манастире у Влашкој, па се вратио у Херцеговину где је поменуо Пиву, Добриловину и Косијерово. Посебно место дато је Светој Гори, њеној историји, устројству монашког живота, појединим манастирима и скитовима, да би исто тако важно место добили и Метеори. Преглед објеката завршава се приказом манастира Светог Наума, па скоковима до Рилског манастира, до Дечана и Студенице, са наглашеним одређењима положаја географском дужином и ширином. Дечани су, каже Ферстер, код Пећи у санцаку Скутари, саграђени од великог белог мермера, изнутра украшени црвеним мермером. Имају облик крста са кратким заобљеним крацима. У цркви леже земни остаци краља Стефана Уроша III, названог Дечански, који је по плановима архитекте „брата Вите из Котора” саградио цркву од 1325. до 1327. године посвећену Арханђелу Михаилу.²⁶ Манастир Студеница или манастир Светог Краља је задужбина српског краља Стефана Немање који је умро 1199, као монах манастира Хиландара на Светој Гори. Његово тело је потом пренето у Студеницу откада се манастир зове Лавра Симеона.²⁷ На крају прегледа Ферстер каже да је то према његовој намери саопштавање једне „потпуне представе свих важнијих манастира Оријента, односно Турске, Грчке, Египта, Сирије, Кавказа и тако даље”. У том Оријенту, у оквирима Турске, нашла се и листа српских православних манастира.²⁸

У обимном наставку излагања, који чини његове три четвртине, Ферстер анализира и тумачи „црквено здање Оријента”. Започиње двориштем, фијалом и крстионицом, да би затим објашњавао план цркве, па фасаде у погледу грађења и са појединим деловима (куполом, звонницама и деловима унутрашњости), посебно бродовима, конструкцијом куполе са пандантифима, мозаичком и фреско декорацијом, капелама, апсидама, криптама, намештајем, са посебним задржавањем на иконостасу. У најлепше

примере једног типа Ферстер увршћује иконостасе у цркви Св. Теодора у Пергаму, у катедрали у Смирни и у грчкој цркви у Ливорну.²⁹ Он уочава и истиче један други облик олтарске преграде која потпуно затвара олтарски простор, а као најлепшу издваја ону у цркви Св. Спиридона на Крфу, са Распећем на врху, зонама стојећих фигура апостола на златној позадини, и сценама из живота светитеља, са троја такође осликаних врата — крај десних се уздиже цибориј од сребра.³⁰

Не би требало да измакне пажњи и Ферстерово последње поглавље посвећено утицајима византијске архитектуре „на цело хришћанство”. Све области Оријента обухваћене хришћанством преузеле су из грчког царства религиозни архитектонски стил, који је, приказан у расправи, имао приметне модификације свој ствене појединим народима. А избор цртежа, на 16 великих табли, са приказаним „основама, фасадама, унутрашњом опремом и нешто мање детаља декорације, пружа једну потпуну синтезу. Таква, са свим детаљима оригинална уметност, много плодноснија од латинског стила — завршава излагање Ферстер, заслужује да у историји уметности добије значајно место”.³¹

Не само због квалитета цртежа, него, пре свега, због вредности и његове методологије текста, било би неправедно и некорисно не осврнути се на пет година раније објављени чланак Ферстера у *ABZ* о двојној цркви манастира Светог Луке у Беотији и Дафни крај Атине.³² Говорећи о Светом Луки одредио је најпре његово место у географији и историји овог подручја Грчке, да би прешао на врло детаљно описивање и анализу архитектуре, засноване на угледању на цариградску Свету Софију „као и све цркве овог стила”.³³ Наиме, снимивши основе и изглед ових цркава Ферстер закључује да су оне саграђене по различитим плановима. Мању, посвећену Панагији, подигла је царица, у облику „великог и елегантног брода прекинутог само са четири стуба носача куполе”, док је друга, царева, Светог Луке, једна од највећих цркава у Грчкој, имала за узор Свету Софију.³⁴ Оно што су запажали и други испитивачи византијске уметности истакао је и Ферстер у уочавању одлика унутрашњег простора где се „застаје изненађен лепотом односа свих појединачних делова и њиховом хармо-

²⁶ нав. дело, 361.

²⁷ нав. дело, дело, 361.

²⁸ нав. дело, 361.

²⁹ нав. дело, 392.

³⁰ нав. дело, 393.

³¹ нав. дело, 402.

³² L. Forster, *Die Doppelkirche des Klosters zum heil. Lukas in Griechenland. Die Klosterkirche Daphny bei Athen.* *ABZ* 18, Wien 1853, 189—195.

³³ нав. дело, 190.

³⁴ нав. дело, 190.

ничном повезаношћу у целину". Описом раскоши унутрашњих зидова обложених мермером и мозаицима Ферстер не пропушта упоређење са мозаицима у Дафни и напомену да је све то „ganz rein byzantinisch”.³⁵ А цркву у Дафни оцењује као „најчистији и најбогатији византијски стил”, аргументујући то описом целог комплекса цркве, посебно паралелама за особености мозаичког сликарства.³⁶

У целини гледано, ни овај чланак о црквама Св. Луке и Дафни, као ни претходни о манастирима на Оријенту, нису проста набрајања чињеница упрошћене дескрипције, већ су обимније студије о карактеристикама и одликама

византијског градитељства. Уз преглед објеката и на тлу Југославије и на Светој Гори, и, с обзиром на чињеницу да је бечка школа током друге половине прошлог века утицала на историзам у југословенским областима, Ферстерови текстови могу бити корисно штиво. Утолико више што је код Срба тада започето систематско проучавање националних средњовековних старина, а у архитектури предстојала обнова „српсковизантијског стила”.

³⁵ *нав. дело*, 193.

³⁶ *нав. дело*, 195.

L'architecte autrichien Ludwig Fôrster en tant qu'auteur d'études sur l'art byzantin

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ

En sa qualité d'architecte, Ludwig Fôrster a donné son empreinte à «l'historicisme romantique» de l'architecture autrichienne, créée vers le milieu du XIXe siècle. La revue *Allgemeine Bauzeitung*, qu'il lança en 1836, était un puits d'informations extrêmement important. Les églises qu'il bâtit à Vienne (Gumpendorf, Leopoldstadt) attirent l'attention par leurs éléments byzantins. Sont également dignes d'attention ses études, consacrées à l'architecture byzantine. Un des résultats de ces préoccupations est constitué par un texte publié en 1857 dans l'*Allgemeine Bauzeitung*. Celui-ci traite de l'architecture des églises et des monastères de l'Orient, y compris les monastères situés sur le territoire de la Yougoslavie actuelle. Malgré certaines erreurs des points de vue géographique et topographique — pro-

blement du fait que toutes les données ne provenaient pas de la visite des lieux — Fôrster se range parmi les premiers chercheurs s'occupant de l'architecture byzantine qui, depuis, se firent de plus en plus nombreux. L'étude en question, pas plus que l'article sur les églises Saint-Luc de Béotie et Daphni, près d'Athènes (*Allgemeine Zeitung* pour l'année 1953), ne sont pas de simples inventaires dans le cadre de descriptions sommaires, mais d'amples études sur les caractéristiques de l'architecture byzantine. Etant donné que les études de Fôrster comprennent un aperçu des églises bâties sur le territoire de la Yougoslavie et vu le fait que l'école de Vienne exerça, dans la seconde moitié du XIXe siècle, une influence sur l'historicisme dans les régions yougoslaves, les textes de Fôrster peuvent être utiles.